

Milan Vukomanović*Odeljenje za sociologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

vukomano@hotmail.com

Hadž – prilagođavanje globalnog islamskog rituala uslovima pandemije*

Apstrakt: Tema ovog rada je prilagođavanje muslimanskog hodočašća u Meku (hadž) novim epidemiološkim okolnostima izazvanim pandemijom Covid-19 u sezonama 2020. i 2021. godine. Ova pandemija predstavljala je sasvim novu i, verovatno, dominantnu graničnu situaciju koja je bitno uticala na ponašanje vernika i imala posledice na načine transformacije njihovog individualnog identiteta, makar u psihološkom smislu. Nakon uvodnih razmatranja, u kojima je sažeto opisan ritualni proces islamskog hodočašća, autor se kratko pozabavio istorijskim pregledom načina putovanja u Saudijsku Arabiju, kao i novim tehničkim i zdravstvenim aspektima koji su usloveli značajnu adaptaciju tog globalnog rituala uslovima pandemije. Ritualni su, nesumnjivo, duboko povezani s ljudskim psihološkim, ali i društvenim potrebama i sklonostima i održavaju funkcionalnost u disfunkcionalnim situacijama, kao što je neka prirodna kataklizma ili širenje novih bolesti. Oni, isto tako, obezbeđuju sigurnosnu zonu u uslovima drastične i nepoželjne promene. Ukazano je stoga i na vrlo specifičnu vrstu ambivalentnosti koja prati činjenicu da je ljudska prirodna reakcija u vreme krize da se dodatno „zbiju redovi“, što je postalo izuzetno teško ili praktično neizvodljivo u uslovima društvenog distanciranja kao načina izbegavanja zaraze tokom 2020–21. godine. U zaključku rada je istaknuto da je najnovije iskustvo s Covid-19 imalo svoje medicinske, ekonomske, društvene, političke, psihološke i religijske implikacije s dugoročnim posledicama po organizaciju hadža.

Cljučne reči: hadž, Covid-19, pandemija, ritual, hodočašće

Uvod

Hadž spada među pet stubova islama, pet centralnih obaveza muslimanskih vernika. I dok se ostale verske obaveze ispunjavaju na svakodnevnoj ili sezonskoj osnovi, hadž je globalni islamski ritual koji vernici treba da obave bar jednom u životu, ukoliko im zdravstveno i finansijsko stanje to dopušta. Istorijski gledano, hadž je uvek bio skopčan s velikim rizicima (pljačke, ratovi, bolesti,

* Ovaj rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta *Čovek i društvo u vreme krize*, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

terorizam), čak i onda kada je znatno manji broj ljudi putovao u Meku. Medicinski, pa i epidemiološki aspekti (pored onih teološko-pravnih, antropoloških, ekonomskih, političkih, bezbednosnih) usko su povezani s tim osnovnim religijskim uslovom: da se na glavno islamsko hodočašće putuje u dobrom zdravstvenom stanju. Reč je tu, naime, o najvećem globalnom, transnacionalnom kretanju ljudi tokom jedne nedelje u godini, s oko tri miliona učesnika u onim sezonama koje su prethodile pandemijskim izazovima 2020–2021. Otuda je, na primer, čitavo ministarstvo u Saudijskoj Arabiji zaduženo za organizaciju i logistiku vezanu uz taj globalni događaj. Svetska zdravstvena organizacija je, štaviše, u to i sama bila uključena još od svog osnivanja 1946. godine (Tagliacozzo and Toorawa 2016, 192). Jasno je stoga da su deo uobičajene logistike hadža karantini, laboratorijski testovi, vakcinacije i dezinfekcije. U prošlosti su zdravstvene izazove činile epidemije kuge, kolere, velikih boginja, dok u novije vreme to predstavljaju bolesti Svinjskog gripa (N1H1) i MERS (Middle Eastern Respiratory Syndrom). Najnovije, i dosad verovatno najveće epidemiološko iskušenje, vezano je, pak, uz pandemiju izazvanu infekcijom Covid-19.

U ovom radu ćemo se, stoga, podrobnije pozabaviti značajnim prilagođavanjem paradigmatškog islamskog rituala, hodočašća u Meku, onim prošlim, ali i najnovijim oblicima pandemije. U kontekstu vanredne situacije izazvane virusom SARS-CoV-2 najveću promenu je, svakako, predstavljalo radikalno ograničenje broja učesnika u tom globalnom islamskom ritualu. Na primer, leta 2021. godine (17–22. jul) samo je 60.000 vernika bilo predviđeno da izvede hodočašće.¹ Saudijske vlasti su, sa svoje strane, od hodočasnika očekivale potvrdu o vakcinaciji, dok je strancima koji ne borave u toj zemlji, uključujući i strane novinare, bilo zabranjeno da uopšte učestvuju u tom događaju. Primenjene su zatim savremene tehnologije u cilju zaštite zdravlja hodočasnika tokom njihovog učešća u tom zahtevnom ritualnom procesu. Elektronske kartice koje registruju kontakte svih hodočasnika i njihove medicinski relevantne podatke, korišćene su kao uslov za pristup svim religijskim objektima, smeštaju i transportu. Saudijski su potom koristili i elektronske robote kako bi sprečili rizične fizičke kontakte i rasteretili veća okupljana ljudi na određenim lokacijama. Roboti su korišćeni i za distribuciju pijaće flaširane vode i dezinfekciju verskih objekata. Posebne mere su preduzete s ciljem razdvajanja muslimanskih vernika u dve velike džamije i na centralnim područjima Meke i Medine. Iste mere su primenjivane u svim smeštajnim prostorima i šatorskim naseljima.² O svemu tome će nešto detaljnije biti reči u završnom delu ovog rada.

¹ <https://edition.cnn.com/2021/07/19/world/gallery/hajj-2021-pandemic/index.html>. Godine 2020, u jeku pandemije, taj simbolični broj je iznosio svega 1000 hodočasnika (<https://www.euronews.com/travel/2021/07/17/hajj-2021-how-this-year-s-pilgrimage-to-mecca-be-different-thanks-to-covid-travel-restrict>).

² <http://www.emro.who.int/media/news/hajj-2021-successful-and-safe-hajj-season-during-the-covid-19-pandemic.html>

Hadž kao ritualni proces

Ritual je sistem simbola koji potvrđuje vremenski, prostorni i društveni poredak, provodi učesnike kroz seriju simboličkih radnji, raspoloženja i graničnih situacija, s ciljem da se potvrdi kolektivni i/ili transformiše individualni identitet. On ima integrativnu funkciju i može imati osnovu u mitu. Pri analizi svakog rituala treba naročito obratiti pažnju na njegove somatske, psihološke, društvene i ekografske aspekte. Među paradigmatične primere rituala spada, svakako, religijsko hodočašće, putovanje s ciljem da se na nekom posebno odabranom mestu, koje je prepoznato kao *locus sanctus*, obavi čin bogoštovanja, zatraži pomoć natprirodnog i, po pravilu, ispuni određena religijska obaveza. Na nekim hodočašćima, kao što je to muslimanski hadž, istovremeno se potvrđuje kolektivni identitet, grupna pripadnost njegovih učesnika i transformiše njihovo individualno sopstvo.

Glavno muslimansko hodočašće, hadž, odvija se u periodu od 8. do 13. dana meseca zulhidže, poslednjeg meseca u islamskom pokretnom, lunarnom kalendaru. Jedan broj hodočasnika uvek dolazi iz same Saudijske Arabije, koja danas ima oko 36 miliona stanovnika³. Međutim, čak četvrtina od tog broja su strani radnici, uglavnom muslimani iz različitih delova sveta koji tu borave i rade. Oni, po pravilu, koriste priliku da, tokom boravka u toj zemlji, obave svoje hodočašće. Od oko dva-tri miliona vernika koji su redovno učestvovali u hadžu pre pandemije Covid-19, polovina stiže iz različitih delova sveta. Najviše je tu muslimana iz južne i jugoistočne Azije (oko 60%), zatim Arapa s Bliskog Istoka i iz severne Afrike, te, najzad, vernika iz podsaharske Afrike. Najmanje, svega 5%, dolazi iz zapadnih zemalja (Evropa, Amerika). Ti putnici često stižu i nekoliko nedelja pre početka samog hodočašća. Jasno je stoga da su saobraćajne veze i komunikacije neki od ključnih faktora u kretanju tih hodočasnika.

U drugoj polovini 20. veka došlo je do značajnih izmena u načinu putovanja, transporta inostranih učesnika u hadžu. Dok je 1945. godine čak 80% putnika iz inostranstva dolazilo u Saudijsku Arabiju brodom, 10% suvozemnim putevima, a samo 7% avio-prevozom, već oko 1970. je polovina njih stizala avionom, 30% kopnom, a 20% morem (Tagliacozzo and Toorawa 2016, 132–133). Parobrod i avion su tu predstavljali, dakako, pravu revoluciju u modernom saobraćaju. Na primer, u samo četvrt veka između 1868. i 1892. godine, dupliran je broj hodočasnika koji su u Arabiju putovali brodom (Ibid, 178). To je, svakako, omogućilo i lakšu zdravstvenu, epidemiološku kontrolu putnika, jer je brod, sam po sebi, jedan zatvoreni transportni sistem. Moglo bi se čak tvrditi da su evolucija u saobraćaju, broj učesnika u hadžu i razvoj međunarodnih zdravstvenih institucija tekli naporedo i bili komplementarni procesi u 19. i 20. veku. Dodajmo

³ <https://www.worldometers.info/world-population/saudi-arabia-population/>;
<https://worldpopulationreview.com/countries/saudi-arabia-population>

još i to da je putovanje avionom⁴ značajnije povećalo prisustvo žena u islamskom hodočašću. Pre ere avio-prevoza žene su činile svega 30–35% ukupnog broja hodočasnika, dok danas one čine 45% ukupnog broja hadžija koji stižu iz inostranstva, dok u pojedinim muslimanskim zemljama one čine i većinu od tog broja (Ibid, 134). Tome su, svakako, doprinele i savremenije norme u islamskom verskom pravu. One su, na primer, ranije ograničavale putovanje žena bez muške pratnje, dok je avio-saobraćaj uslovio i odgovarajuće izmene u tumačenju prava, pa žene danas mogu sasvim slobodno i same putovati avionom. Pored toga, pošto kvote po zemljama vezane za hadž postaju sve striktnije (naročito za mnogoljudne muslimanske zemlje poput Indonezije, Pakistana, Bangladeša, Nigerije, Egipta), institucije koje vode brigu o organizaciji hodočašća podstiču „porodično” učešće u tom događaju, pa se u muškoj pratnji sve češće nalaze i majke, supruge, kćeri iz iste porodice (Ibid).

Kada savremeni hodočasnici slete na aerodrom u Džedi ili Medini, od njih se očekuje da u određenom vremenskom roku obave neke pripremne ritualne radnje. Najpre se izražava namera da se izvede hadž, oblači se odeća *ihrama* (čistote) i obavlja ritualno kupanje, kao i sve ostalo što je u vezi sa zahtevima čistote i beskonfliktnog stanja duha. Reč je tu o vrlo jednostavnoj odeći koju oblače hodočasnici – i muškarci i žene. Tek nakon ovakve pripreme može da se obiđe Kaba, pravougaona građevina u centru Meke dimenzija 10x12x15 metara. Unutar Kabe nema ničeg posebnog, tu se obično nalaze samo neki svećnjaci, u skladu sa ikonoklastičnim odnosom prema likovnom predstavljanju u islamu, pogotovu u Saudijskoj Arabiji. Tu su i vrata na oko dva metra od zemlje i prekrivač od crnog brokata koji se menja svake godine, po kojem su kaligrafijom ispisane različite poruke i formule. To je zlatom prošiveni brokat koji se na Kabu navlači odozgo, pod velikom težinom samog materijala. U spoljašnjem

⁴ Putovanje avionom predstavljalo je, svakako, svojevrsnu revoluciju u načinu transporta hodočasnika u islamsku svetu zemlju. U prvoj polovini 20. veka, ne više od 60.000 muslimana je godišnje odlazilo na hadž (Henderson 1975, 846). Danas se broj hodočasnika popeo na oko dva i po do tri miliona. Tome je, svakako, doprineo napredak u saobraćaju i mogućnost da se do Meke stigne avionom. Saudijska vlada je, recimo, uložila oko pet milijardi dolara u izgradnju međunarodnog aerodroma Kralj Abdul Aziz pored Džede. Taj aerodrom, otvoren 1981, zauzima površinu od oko 100 km² i veći je od najvećih svetskih aerodroma u Njujorku, Parizu ili Čikagu. Posebno mesto u toj građevini zauzima specijalni hadž terminal koji čine dve ogromne šatorski zasvođene hale. Pošto u vreme hadža na taj aerodrom sleće po jedan džambo džet svakih pet minuta, terminal može da primi i otpremi oko 5000 ljudi na čas, ili nešto manje od milion putnika tokom hodočasničke sezone (Vukomanović 2004, 31). Jasno je, isto tako, da se i epidemiološka kontrola putnika, kao i potencijalna karantinska izolacija puno lakše obavlja na međunarodnim aerodromima, nego kada putnici-hodočasnici pristižu u Hidžaz različitim prevoznim sredstvima iz različitih delova sveta.

uglu Kabe je, pak, crni kamen, meteorit na koji je, prema legendi, *in illo tempore* stao Ibrahim, odnosno Abraham, biblijski Avram.

Prva tri dana hadža su najznačajnija, jer to su dani kada se iz Meke odlazi u Arafat, ravnicu gde vernici provode čitav dan u molitvi, svom neposrednom kontaktu s Bogom, da bi se potom, preko Mine, vratili u Meku. Mina je seoce udaljeno oko sedam kilometara od Meke, koje predstavlja čvorišnu tačku između Kabe (glavne džamije u Meki) i Arafata. Kada hodočasnici stignu u Meku, upućuju se ka toj glavnoj džamiji, *al-Masđid al-Haram*, gde se obavlja cirkularno kretanje oko Kabe, čak sedam puta, obrnuto od kazaljke na satu. To je takozvani *tavaf*. Nakon što najpre obave kretanje oko Kabe, vernici se upućuju iz glavne džamije u Minu. To seoce preko noći postaje veliki, milionski grad s bezbrojnim šatorima, gde se smeštaju svi hodočasnici. Odatle se oni upućuju u Arafat, koji je lokus kulminativnog događaja samog hodočašća. U hadisima se tako kaže da je poslanik Muhamed govorio kako je hadž, u stvari, Arafat.⁵ Iako se uz hadž vezuju slike obilaženja oko kocke u Meki, Arafat predstavlja pravo iskušenje za vernike, koji tu stoje ili sede na velikoj vrućini (osobito leti), izloženi na otvorenom, pokušavajući da uspostave komunikaciju s Bogom, što je, i u psihičkom i u telesnom smislu, izuzetno naporno i zahtevno iskustvo. U Arafatu, i neposredno nakon njega, dolazi do velikog pražnjenja vernika – emotivnog, mentalnog, fizičkog. Cilj svakog muslimana u životu jeste da dođe baš na Arafat. Tu se hodočasnici skupljaju oko jednog uzvišenja, gde najveći broj vernika pokušava da nađe svoje mesto, jer se prema tradiciji smatra da je Muhamed svoju poslednju propoved održao baš sa tog prostora.

Nakon toga dolazi do svojevrsne katarze, izvesnog dekresenda u ritualnom procesu, pošto su vernici svesni da su uglavnom obavili ono zbog čega su došli. Nakon toga, uslovno rečeno, oni mogu mirno i da umru. Religijski gledano, smrt tokom hadža je verovatno i najbolji način da se okonča život u islamskoj veri. Jer hadž je, doista, obred prelaza koji podrazumeva i jednu važnu transformativnu dimenziju: on utiče kako na individualni, tako i na kolektivni identitet muslimanskih hodočasnika. Ti putnici su se, najpre, svi zajedno stekli u svetom centru, središtu svoje religije. Kaba u Meki je pravo prototipsko, ekografsko i mitsko-istorijsko središte, lokus izvornog, primordijalnog religijskog događaja. Arafat je s druge strane, pored Kabe, i centar moći, milosti, iskupljenja i isceljenja, sasvim novi početak, svojevrsni *arhe*. Hodočasnici stoga prolaze kroz jedno totalno iskustvo, jer teško je zamisliti bilo koje drugo mesto na Zemlji, bilo koju značajniju tačku, središte, *axis mundi*, na kojem bi oni mogli autentičnije ispoljiti svoju veru u Boga i svoj islamski identitet. Nijedno drugo mesto ne poseduje povesni, mitološki, verski značaj i kapacitet da proizvede takvo

⁵ Sunan al-Nasā'ī 3016 (<https://www.abuaminaelias.com/dailyhadithonline/2016/09/06/hajj-itself-is-arafah/>)

unutrašnje iskustvo. Pored ponovnog uspostavljanja društvenog poretka, ovakav ritual ima, dakle, kapacitet da evocira ili prizove i vrhunsku, transcendentnu realnost, prekoračujući granice „ovostranog” i stupajući u dinamičnu interakciju s tom transcendencijom.

Nakon boravka u Arafatu, hodočasnici kreću nazad prema glavnoj džamiji u Meki gde treba obaviti završno kruženje oko Kabe. Na tom putu oni ponovo svraćaju u Minu. Usput se zadržavaju u mestu Muzdelifi, koje je specijalno pripremljeno da se tu mogu sakupiti kamičci potrebni za kamenovanje tri stuba pored Mine, u Džamri. Ovde islamski vernici gađaju šejtana, (sotonu) i oslobađaju se viška energije. Kamenovanje šejtana je ritual koji se ne spominje u Kuranu, nego u hadisima (Al-Buhari, 1748; Muslim, 1296). Hodočasnici treba da skupe po 49 oblutaka jer je broj sedam izuzetno važan u tom religijskom kontekstu. Sedam je, naime, obilazaka oko Kabe, a sedam puta sedam čini 49. Ta tri stuba u Mini se gađaju u nekoliko navrata, a u svakom od tih ciklusa treba baciti po sedam kamičaka. To su ona mesta na hadžu gde se javlja i najveća opasnost od nesreće, gušenja, jer tu dolazi do uskih grla u hodočasničkoj putanji pošto se ogromna masa hodočasnika skoncentriše baš na taj ograničeni prostor oko tri stuba. Saudijske vlasti su se godinama trudile da maksimalno olakšaju to zgusnuto kretanje ljudi time što su napravile nekoliko nivoa prelaznih mostova, pravih nadvoznjaka za pešake na tom lokalitetu. Stubove određene za kamenovanje su postavili vertikalno, tako da mogu da se gađaju s nekoliko paralelnih platformi, jer oni koji priđu, moraju nekako i da se odmaknu, a novi tek pristizu na isto mesto stvarajući blokadu. Danas, pak, vernici mogu da se rasporede na nekoliko nivoa, što, svakako, olakšava fizički pritisak u toj etapi rituala.

Nakon kamenovanja stubova počinje period Kurban-bajrama, velikog muslimanskog praznika. Reč je o tzv. hadžijskom bajramu, kada se obavlja ritualno klanje obredne životinje, kurbana – ovce ili koze. Tradicionalno se jedna trećina tog mesa zadržavala za porodicu, drugom trećinom su se čašćavali prijatelji i komšije, a ostatak je odlazio za siromašne. Taj prvi dan Kurban-bajrama nadovezuje se, dakle, na dan kamenovanja šejtana. Spomenuta tri stuba se, pak, dovode u vezu sa putanjom koju je sledio Ibrahim (Abraham) kada je vodio Ismaila na mesto žrtvovanja. Oblast Mine je, dakle, i mesto žrtvovanja kurbana koje se vrši poslednjeg dana hadža (Eid al-Adha). Danas se to obredno klanje životinja izvodi u strogo kontrolisanim, higijenskim uslovima, dok se životinjski ostaci uništavaju u posebnim krećnim jamama kako bi se sprečilo širenje bilo kakvih bolesti. Tokom 1981. godine je, recimo, žrtvano čak milion kurbana – 70% tokom prvog dana Kurban-bajrama, a pola od toga tokom prepodnevničkih časova (Ruthven 2000, 23).

U svom govoru na Oproštajnom hodočašću, Muhamed je navodno rekao: „Čitav je Arafat mesto stajanja, čitava je Muzdelifa mesto stajanja, čitava je Mina mesto žrtvovanja” (al-Buhari).

Hadž i pandemija

U novijoj literaturi o pandemijama nedovoljno pažnje je, doista, posvećeno sociološkoj relevantnosti⁶ i specifičnim društvenim dimenzijama ugroženosti stanovništva od raznih zaraznih bolesti tokom istorije (Justinijanova kuga, bubonska kuga, kolera, malarija, variola vera, španska groznica, HIV, N1H1 – „Svinjski grip”, MERS, Covid-19). Suvišno bi bilo ovde isticati koliko su pandemije značajan uzročnik društvene nesigurnosti, krize i neizvesnosti u svakom društvu i koliko one, u stvari, mogu predstavljati podsticaj za moralnu, ali i bukvalnu paniku, kao i različite, često kontradiktorne reakcije bilo kog društva, kako u prošlosti, tako i danas. Pandemije imaju veliki uticaj na različite aspekte ljudskog ponašanja; one su, štaviše, i neposredna pretnja za društvenu strukturu jer direktno utiču na vidove socijalnog, ekonomskog i političkog odgovora u različitim domenima koji su pogođeni njihovim posledicama. Novi pandemijski ciklusi u istoriji su se obično javljali u doba kada bi institucionalno pamćenje, sećanje na ranije epidemije, već bilo izbledelo za tekuće generacije ili, pak, sasvim iščezlo iz kolektivne memorije, pa bi i društveni odgovori u tom smislu bili prilično ambivalentni ili sasvim neadekvatni.

Kada je o Srbiji i bivšoj Jugoslaviji reč, treba se samo prisetiti društvene konfuzije i političkog zataškavanja vezanog za epidemiju velikih boginja 1972. S druge strane, variola vera je u Jugoslaviji naišla na vrlo efikasan epidemiološki odgovor, koji je bio presudan za izuzetno brzo suzbijanje ove bolesti tokom proleća iste godine.⁷ Zanimljivo je u ovom kontekstu da je ova epidemija, koja je već bila u povlačenju u celom svetu i praktično iskorenjena u Evropi⁸, kod nas bila neposredno vezana baš uz muslimansko hodočašće i obolelog derviša sa Kosova (Ibrahim Hoti) koji je variola veru preneo u Srbiju sredinom februara 1972 (Ristanović 2016, 589). Te godine je, naime, grupa od 24 hodočasnika

⁶ Izuzetak, u tom pogledu, predstavlja pionirski rad Strong 1990. U nas su se 2021. godine pojavila dva vredna zbornika radova koja su se ovom problematikom pozabavila na interdisciplinarni način, s naglaskom na društveno-istorijske, sociološke, sociopsihološke, antropološke, ekonomske i druge dimenzije i implikacije pandemija. Videti Radonjić 2021 i Ristović 2021.

⁷ O detaljnijoj analizi načina na koje se u našem filmu (*Variola Vera*, 1982) tematizovala ova epidemija, kao i širim implikacijama te kinematografske obrade za jugoslovenski kulturni i društveni kontekst, videti Mandić 2019.

⁸ Godine 1967, Svetska zdravstvena organizacija (SZO) pokrenula je globalnu kampanju za iskorenjivanje ove bolesti uz pomoć imunizacije stanovništva vakcinisanjem protiv velikih boginja. Ta kampanja je uspešno okončana 1979, pa je 8. maja 1980 SZO proglasila potpuno eliminisanje bolesti variola vera. Preporučeno je da jedine dve laboratorije na svetu (u SSSR/Rusiji i SAD) sačuvaju taj virus, dok su ostale zemlje bile obavezne da ga unište. Videti Ristanović 2016.

otputovala autobusom makedonskog prevoznika u Saudijsku Arabiju, zadržavši se u Meki, povodom hadža, nešto više od dve sedmice. Kako bi rizik od širenja velikih boginja, koje su se u to vreme javile na Bliskom istoku, bio sveden na najmanju moguću meru, SZO je preporučila da se na hodočašće u Saudijsku Arabiju putuje isključivo avionom. Međutim, iako je tadašnji savezni sanitarni inspektor republičkim i pokrajinskim sekretarijatima za zdravlje dao ovu preporuku, ta informacija ipak nije došla do turističkih agencija koje organizuju putovanja hodočasnika u Arabiju, među kojima je bilo i makedonsko preduzeće Transkop iz Bitolja. Sredinom januara 1972, autobusom tog preduzeća, sa još 24 hodočasnika, kreće i kosovski Albanac Ibrahim Hoti (Bura, 2012). U povratku iz Arabije, oni su obišli neke mauzoleje i druga sufijska sveta mesta u Iraku (Bagdad, Nadžaf, Karbala, Basra, Kufa), uz zadržavanje u Bagdadu, gde su došli u kontakt s velikim brojem hodočasnika iz Pakistana, i mnogih azijskih i afričkih zemalja. Tu je i sam Hoti, verovatno kadirijski ili rifajijski derviš⁹ iz okoline Orahovca, dobio velike boginje koje je potom preneo u Jugoslaviju.

Jasno je stoga koliko su predostrožnosti i protivepidemijske mere vezane za hadž bile aktuelne još pre osnivanja Svetske zdravstvene organizacije (1946), a pogotovu danas, kada je prisustvo različitih novih tipova respiratornih virusa još opasnije i smrtonosnije po svetsku populaciju nego što je to bilo u prošlosti (s izuzetkom Španske groznice 1918–19). Tu je, mislim, poseban zdravstveni izazov predstavljalo putovanje parobrodom još u kolonijalnom periodu, krajem 19. i početkom 20 veka, osobito kada je reč o mnogobrojnim hodočasnima iz Indije i Jugoistočne Azije. Tako je, na primer, borba protiv kolere na hadžu postala globalni fenomen, pri čemu je centar za kontrolu i suzbijanje te bolesti stacioniran u oblasti Crvenog mora i Sueckog kanala, kako bi se sprečilo dalje prodiranje epidemije u Evropu. Spomenimo da je 1893. godine samo u Hidžazu, kolevki islama i lokaciji glavnih hadžijskih svetilišta, preko 30.000 ljudi umrlo od kolere. Italijanski delegat na Međunarodnoj sanitetskoj konferenciji, održanoj 1894. godine, izneo je podatak da je prosečna smrtnost hodočasnika u drugoj polovini 19. veka bila od 20–50%, a da je u jednoj sezoni skočila na čak 70% (Henderson 1975, 846). Da bi se sprečilo širenje infekcije, formirano je nekoliko karantinskih postaja u oblasti Crvenog mora i svetih gradova u S. Arabiji (Tagliacozzo 2013, 134). Karantinska ograničenja dala su izuzetno do-

⁹ Ovaj zaključak donosim na osnovu karaktera svetih mesta (npr. Karbala), kao i verskih objekata (npr. džamija al-Kazimija u Bagdadu i mauzolej u Karbali posvećen Abas ibn Aliju) koje je Hoti posetio u Iraku, a koja pripadaju šiitskom ogranku islama koji je inače dominantan među derviškim redovima na Kosovu. O kretanju Ibrahima Hotija tokom hadža i mestima koja je tom prilikom obišao, videti više u Stojković 1972, 19–42. Napomenuo bih da je nekoliko spomenutih gradova i verskih objekata pogrešno navedeno u Hotijevoj izveštaju zdravstvenim radnicima, pa su se u tom neispravnom obliku oni našli i u spomenutoj monografiji.

bre rezultate, pa su već 1946. saudijske vlasti izvestile da je u toj sezoni hadža, među 62.000 hodočasnika, umrlo samo njih trideset dvoje (Henderson 1975, 846). Najzad, godine 1957. je, po prvi put u 65 godina, hodočašće u Meku bilo potpuno oslobođeno bilo kakvih posebnih međunarodnih epidemioloških preventivnih mera (Ibid).

U sezonama 2020. i 2021. saudijske vlasti su, međutim, zbog pandemijskog rizika, vidno ograničile prisustvo tog islamskoj svetkovini na gotovo simboličan broj učesnika: 1000 u 2020. i 60.000 u 2021. Svi ti hodočasnici su došli iz same Saudijske Arabije, pa u oba slučaja nije ni bilo putnika iz inostranstva. U normalnim sezonama, pre početka pandemije Covid-19 (npr. 2018), čak oko 94% međunarodnih putnika stizalo je u zemlju avionom, 5% suvozemnim putevima i železnicom, a samo jedan posto morem.¹⁰

Prvi slučaj oboljevanja od infekcije SARS-CoV-2 virusom u Saudijskoj Arabiji potvrđen je 2. marta 2020. Prethodne pandemije, kao što je H1N1 virus gripa 2009. godine i MERS 2012, predstavljale su značajno iskustvo u borbi protiv novog respiratornog virusa. Da bi se izbeglo prenošenje SARS-CoV-2, SZO je dala preporuke vladama s uputstvima za organizovanje većih javnih skupova. Procenu rizika bi donosile nacionalne javne zdravstvene institucije na osnovu svog normativnog okvira i epidemiološke analize faktora rizika u vezi s planiranim događajima, kao i kapacitetima da se primene zaštitni i kontrolni mehanizmi.¹¹ Saudijsko ministarstvo zdravlja i SZO su zajedno sproveli procenu rizika za hadž 2020. i odlučili da vidno ograniče broj hodočasnika i potpuno isključe strane državljane. Ta procena bila je u velikoj meri zasnovana na nedovoljnim zdravstvenim kapacitetima za zbrinjavanje hodočasnika koji bi eventualno oboleli od novog virusa.¹²

Dolazak muslimana koji su planirali da obave tzv. „mali hadž“ ili *umru*¹³ potpuno je otkazan krajem februara 2020, a sama zabrana je ukinuta tek avgusta 2021.¹⁴ Početkom marta 2020, ubrzo nakon detektovanja prvog slučaja bolesti Covid-19 u Saudijskoj Arabiji, umra je potpuno zabranjena, a međunarodni letovi su otkazani do kraja tog meseca (Algaissi et al. 2020). Štaviše, saudijska vlada je u martu otkazala i redovne dnevne molitve i džume u dve velike dža-

¹⁰ <https://interactive.aljazeera.com/aje/2018/flying-to-hajj-2018/index.html>

¹¹ <https://www.who.int/publications/i/item/10665-332235>.

¹² <https://www.moh.gov.sa/Documents/Jeddah-toolkit-for-MGs-risk-assessment-v3.xlsx>.

¹³ Za razliku od hadža, koji je jedan od pet stubova islama, umra je hodočašće u Meku koje se može obaviti u bilo koje doba godine, nezavisno od sezone hadža. Umra nije obavezna, ali je preporučljiva u islamu. Obavlja se u prostoru velike džamije u Meki, traje kratko, i ne podrazumeva odlazak u Minu, Arafat i druga hadžijska mesta.

¹⁴ <https://www.nytimes.com/2021/08/10/world/middleeast/saudi-arabia-mecca-umrah.html>

mije u Meki i Medini, ali i u drugim džamijama širom zemlje. Ulazak u njih je bio dozvoljen samo imamima i zaposlenima u tim objektima uz puno poštovanje protivepidemijskih mera. Ove mere su primenjene, iako ukupan broj zaraženih kovidom nije prelazio 300. Međutim, te rane intervencije doprinele su značajnom usporavanju širenja virusa i stvorile su uslove za obavljanje hadža makar u simboličnim razmerama. Posledice pandemije bile su stoga vrlo umerene, sa stopom smrtnosti od samo 0.9%.¹⁵

Poslednjeg dana maja 2020. saudijska vlada je oglasila ponovno otvaranje Poslanikove džamije u Medini. Krajem juna, ona je već najavila i da će hadž 2020. biti održan, ali za samo mali broj hodočasnika koji već borave u Saudijskoj Arabiji. Saudijsko ministarstvo zdravlja utvrdilo je ukupno pet kriterijuma za hodočasnike koji planiraju da obave hadž 2020: 1. starost od 20–65 godina; 2. odsustvo visokog rizika za hronične bolesti; 3. odsustvo gojaznosti; 4. odsustvo trudnoće; 5. negativan PCR test na kovid.

Pre odlaska na hadž, potencijalni hodočasnici su obavili svoj prvi PCR test i proveli u kućnom karantinu deset dana. Nakon dolaska u Meku, hodočasnici su po drugi put testirani na kovid i stavljeni u karantin još četiri dana. Treći PCR test se obavljao nakon hadža, a obavezno je bilo za sve učesnike u hadžu da provedu još dve nedelje u karantinu. Jasno je da bilo koji kandidat za hadžijske obrede koji je bio pozitivan na testiranju nije mogao da učestvuje u tom događaju.

Posebne mere su primenjivane i tokom trajanja hadža. Hodočasnici su deljeni u zasebne grupe od po 20 osoba, s unapred određenim maršrutama. Posebno obučena grupa od 50 zdravstvenih službenika pratila je hodočasnike sve vreme. Osoblje u uslužnim delatnostima vezanim za hadž prošlo je odgovarajuću obuku, pa im je određen i poseban nivo interakcije s hodočascima. Nošenje maski bilo je obavezno, i nije bilo deljenja posuđa i ličnog pribora. Čak su i kamičci za kamenovanje šejtana u Džumri bili dezinfikovani, zajedno s prostirkama za molitvu. Obavezna distanca između vernika bila je metar i po i nije bilo dozvoljene dodirivanje Kabe. Godine 2020. hadž je obavilo ukupno 1000 hodočasnika iz 160 zemalja, od kojih su svi već boravili u Saudijskoj Arabiji. Nijedan slučaj Covid-19 nije bio potvrđen među njima.¹⁶

Napred je već spomenuto kako je u 2021. godini oko 60.000 vakcinisanih hodočasnika – svi sa već ranijim boravkom u Saudijskoj Arabiji – obavilo hadžijski ritual. Stranim medijima je, za razliku od 2020, ovog puta bilo dopušteno da prate hadž u Meki. Roboti su donekle zamenili ljude u poslovima dezinfekcije objekata i puteva koje koriste hodočasnici. Veštačka inteligencija je stavljena u primenu, pa su male elektronske narukvice (sa ekrančićem na dodir i mobilnim aplikacijama) obezbeđivale različite informacije vezane ne samo za

¹⁵ <https://insights.omnia-health.com/hospital-management/prompt-action-defines-saudi-arabias-success-story-emerging-covid-19>.

¹⁶ <https://www.liebertpub.com/doi/full/10.1089/hs.2020.0144>

lokacije hadža, kako bi se izbegle gužve, nego i za nivo kiseonika i podatke o vakcinisanju samih hadžija.¹⁷ Nije, međutim, izvesno kada će poslovi oko proširenja velike džamije u Meki, vredni ukupno 60 milijardi dolara, biti nastavljeni i kada će to proširenje imati realnu svrhu s obzirom na veliko smanjenje broja učesnika u hadžu.¹⁸ Kraljevina od 36 miliona stanovnika zabeležila je do sada preko pola miliona slučajeva infekcije koronavirusom i skoro 9.000 mrtvih.¹⁹ Prema podacima SZO, imunizacija stanovništva je obavljena sa 20 miliona doza vakcina protiv kovida.²⁰ Jasno je da su u prethodne dve „kovidske godine” saudijske vlasti zaista učinile veliki napor da se koliko-toliko održi kontinuitet ove tradicije, petog stuba islama, makar i u izuzetno transformisanim i redukovanim uslovima. Pitanje je, međutim, kada će ova zemlja biti u mogućnosti da ponovo primi milion muslimana iz inostranstva u budućim sezonama hadža, kao što je to ranije redovno bilo moguće.

Zaključak

Koliko su sve ove promene i prilagođavanja, kroz koje je islamsko hodočasničko okupljanje vernika nužno moralo da prođe tokom „kovidske” 2020. i 2021. godine, mogle uticati na eventualnu promenu karaktera samog rituala u supstantivnom smislu?

Jasno je, najpre, da je globalno iskustvo s kovidom imalo svoje medicinske, ekonomske, društvene, političke, psihološke i religijske implikacije koje su, kao takve, nužno imale dalekosežne posledice i na karakter globalnih rituala kao što je hadž. Iako su saudijske vlasti ispoljile izuzetnu odgovornost i učinile ogroman napor da se tradicija islamskog hodočašća održi i u ekstremnim uslovima koje je generisala pandemija Covid-19, prevelika administrativna kontrola celog tog procesa, vezana uz uslove učešća, putovanje, smeštaj i ponašanje muslimanskih vernika tokom samog izvođenja rituala neminovno su uticale na spontanost samih aktivnosti i svojevrsni *communitas* koji se, u normalnim okolnostima, može razviti između njegovih učesnika. Ritual smo napred definisali kao sistem simbola koji potvrđuje određeni poredak i provodi učesnike kroz niz graničnih situacija s ciljem da se potvrdi njihov kolektivni i/li transformiše njihov individualni identitet. Iako se taj prostorni, vremenski i društveni poredak potvrđuje i na način na koji je hadž realizovan tokom prethodne dve sezone,

¹⁷ https://www.business-standard.com/article/current-affairs/coronavirus-transforms-hajj-in-mecca-and-future-of-the-pilgrimage-121071800617_1.html

¹⁸ Ibid.

¹⁹ <https://ourworldindata.org/coronavirus/country/saudi-arabia>

²⁰ https://www.business-standard.com/article/current-affairs/coronavirus-transforms-hajj-in-mecca-and-future-of-the-pilgrimage-121071800617_1.html

moglo bi se reći da je sama pandemija predstavljala sasvim novu i, verovatno, dominantnu graničnu situaciju koja je bitno uticala na ponašanje vernika i imala posledice na načine transformacije njihovog individualnog identiteta, makar u psihološkom smislu. Veliko je, na primer, pitanje da li se stanje ihrama, uz sve telesne mere predostrožnosti, može postići i u psihološkom ili psihosomatskom smislu, kao što je to bio slučaj u vremenima pre kovida. S druge strane, potvrđivanje kolektivnog identiteta u uslovima u kojima 1000 muslimanskih vernika i dalje obavlja taj obred prelaza u ime milijardu i sedam stotina miliona vernika širom sveta, odudara bitno od onih prizora masovnosti koji su hadž u nedavnoj prošlosti i činili možda najzapaženijim svetskim religijskim događajem. Rekli bismo da kvantitet tu zaista stvara jedan unikatni, jedinstveni kvalitet, koji je hadž tako jasno izdvajao od mnogih drugih religijskih rituala u svetu.

Pored toga, fizički kontakt i telesna interakcija između vernika tokom izvođenja različitih obrednih radnji, zatim gužva i zbijanje tela (čak i do granice gušenja u izvesnim situacijama) nezaobilazni su spontani elementi koji prate hadž tokom šest dana njegovog praktikovanja u Meki i njenoj okolini. Takvo ponašanje je, na primer, potpuno ukinuto uspostavljanjem striktno fizičke (pa time i društvene) distance između vernika na hadžu. Čak i svakodnevni mali rituali, poput rukovanja, grljenja pri susretu, ili celivanja obrednih predmeta u redovnim verskim aktivnostima, adekvatno ilustruju koliko je ritual neodvojiv od ljudske psihologije, društvenosti i kulture. Štaviše, sama pandemija izazvana kovidom u dodatnoj meri iziskuje praktikovanje različitih obreda koji bi pružili zaštitu stanovništva od tog sasvim novog zdravstvenog izazova. Ritualni su, nesumnjivo, duboko povezani s našim psihološkim, ali i društvenim potrebama i sklonostima. Oni, štaviše, održavaju funkcionalnost u disfunkcionalnim situacijama kao što je neka prirodna kataklizma ili širenje novih bolesti. Ritualni, dakle, obezbeđuju sigurnosnu zonu u uslovima drastične i nepoželjne promene. Vernici teško podnose promene – čak i one najminimalnije oko kojih može doći do burnih sporenja unutar neke zajednice²¹ – i to je jedna od glavnih odlika ritualnog ponašanja.

Ovde bismo istakali i vrlo specifičnu vrstu ambivalentnosti koja prati činjenicu da je ljudska prirodna reakcija u vreme krize i različitih društvenih izazova da se dodatno „zbiju redovi”, što je postalo izuzetno teško ili praktično neizvodljivo u uslovima društvenog distanciranja kao načina izbegavanja tegobne respiratorne infekcije tokom 2020–21. godine. Različiti svakodnevni (kvazi)rituali (ritualističko ponašanje ljudi u svakodnevnim situacijama), a osobito religijski obredi, važan su elemenat socijalne stabilnosti, (samo)kontrole i ravnoteže. Hadž je ona vrsta hodočasničkog iskustva koje se naslanja na moć

²¹ Na primer, korišćenje kašičice tokom pričešćivanja, upotreba kvasnog ili beskvasnog hleba u liturgiji, broj kamačaka potrebnih za „kamenovanje šejtana”, korišćenje razglasa tokom poziva na molitvu, digitalna puđa u hinduizmu i sl.

paradigmatskog svetog mesta kao *conditio sine qua non* za uspešnu transformaciju individualnog identiteta, ali i potvrđivanje onog kolektivnog. Biti tu, u sakralnom središtu (npr. stajanje u Arafatu, kruženje oko Kabe) jeste već samo po sebi suštinski podsticaj za dolazak na muslimansko hodočašće. Taj uslov, rekli bismo, mogao je biti bar formalno ispunjen i tokom prethodne dve kovidske godine. Saudijske vlasti i muslimanski verski autoriteti širom sveta obezbedili su, dakako, legitimitet celog događaja i u tim novim, bitno izmenjenim uslovima. Biće, možda, potrebno izvesno vreme da nove digitalne tehnologije i veštačka inteligencija – koje ipak nemaju suštinsko mesto u samom načinu izvođenja rituala – zadobiju jednako poverenje i primenu među samim hodočasniciima, koji dolaze iz najrazličitijih delova sveta. Poučeni iskustvom radikalnih izmena u međunarodnom transportu u 20. veku, mogli bismo očekivati da ni taj izazov neće biti nepremostiv u narednim hodočasničkim sezonama. Važniji problem će tu, međutim, predstavljati veliko ograničenje broja učesnika na hadžu, što ima i svoje važne ekonomske implikacije i može neposredno uticati na generisanje budućih sredstava neophodnih za održavanje tog finansijski zahtevnog globalnog projekta. Statistika vezana za učešće na hadžu tokom i nakon epidemije MERS-a (koja svoje poreklo vodi baš iz Hidžaza) jeste, u tom pogledu, i neka-kav pokazatelj za budućnost. Nakon rekordnog broja od preko tri miliona hadžija u sezoni 2012, došlo je do značajnijeg pada prisustva u 2013. (1.980.000) i taj trend se uglavnom održavao do 2016. (1.863.000).²² Nakon te godine došlo je do izrazitijeg i kontinuiranog rasta broja hodočasnika u periodu do 2019. (sa maksimumom od oko dva i po miliona hadžija i hadža), sve do poslednje dve, znatno redukovane, kovidske sezone o kojima je napred već bilo reči u tom kontekstu.

Pa ipak, dok god neka grupa muslimana bude stajala u Arafatu, Muzdelifi i žrtvovala kurban u Mini bar jednom godišnje, biće obezbeđen kontinuitet hadžijskog rituala od Muhamedovih vremena do danas.

Reference

- Algaissi A. et al. 2020. „Preparedness and response to COVID-19 in Saudi Arabia: building on MERS experience”. *Journal of Infection and Public Health* 13: 834–838.
- Bura, Nikola. 2012. *Bez obdukcije*. Novi Sad: Prometej.
- Henderson, R. J. 1975. „Problems of Pilgrimages”. *Postgraduate Medical Journal* (December 1975) 51, 845–847.
- Mandić, Marina. 2019. „Između stvarnog i zamišljenog: infektivna oboljenja u kinematografiji na primeru filma *Variola Vera*”. *Etnoantropološki problemi* 14(2): 487–505.
- Radonjić, Ognjen. 2021. *Kovid 19: Pandemija društvenih rizika i nesigurnosti*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

²² <https://www.statista.com/statistics/617696/saudi-arabia-total-hajj-pilgrims/>

- Ristanović, Elizabeta et al. 2016. „Smallpox as an actual biothreat: lessons learned from its outbreak in ex-Yugoslavia in 1972”. December 2016. *Annali dell'Istituto superiore di sanita* 52(4): 587–597.
- Ristović, Milan. 2021. *Svakodnevnica i društveni odgovori na epidemijske krize 1914–2020*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Ruthven, Malise. 2000. *Islam in the World*. New York: Oxford University Press.
- Stojković, Lj. et al. *Variola u Jugoslaviji 1972.g.* Izabrani materijali sa jugoslovenskog simpozijuma o varioli održanog u Primoštenu od 21. do 24. novembra 1972. godine. Beograd, 1973.
- Strong, Philip. 1990. „Epidemic psychology: a model”. *Sociology of Health & Illness* 12 (3) September: 249 – 259.
- Tagliacozzo, Eric. 2013. *The Longest Journey: Southeast Asians and the Pilgrimage to Mecca*. Oxford: Oxford University Press.
- Tagliacozzo, Eric and Shawkat Toorawa. 2016. *The Hajj: Pilgrimage in Islam*. New York: Cambridge University Press.
- Vukomanović, Milan. 2004. *Religija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Internet izvori

- Jokhdar H, Khan A, Asiri S, Motair W, Assiri A, Alabdulaali M, 2020. „COVID-19 mitigation plans during Hajj 2020: a success story of zero cases”. *Health Security*, Volume 19, Number 2, 2021. <https://www.liebertpub.com/doi/full/10.1089/hs.2020.0144>.
- Ministry of Health, 2020. Jeddah Toolkit for Mass Gatherings Risk Assessment. Riyadh, Saudi Arabia. <https://www.moh.gov.sa/Documents/Jeddah-toolkit-for-MGs-risk-assessment-v3.xlsx>.
- Omnia health, 2020. „Prompt Action Defines Saudi Arabia’s Success Story” in *Emerging from COVID-19*. <https://insights.omnia-health.com/hospital-management/prompt-action-defines-saudi-arabias-success-story-emerging-covid-19>.
- World Health Organization, 2020. „Key Planning Recommendations for Mass Gatherings in the Context of COVID-19”. <https://www.who.int/publications/i/item/10665-332235>.
- <https://edition.cnn.com/2021/07/19/world/gallery/hajj-2021-pandemic/index.html>
- <https://www.euronews.com/travel/2021/07/17/hajj-2021-how-this-year-s-pilgrimage-to-mecca-be-different-thanks-to-covid-travel-restrict>
- <http://www.emro.who.int/media/news/hajj-2021-successful-and-safe-hajj-season-during-the-covid-19-pandemic.html>
- <https://www.worldometers.info/world-population/saudi-arabia-population/>
- <https://worldpopulationreview.com/countries/saudi-arabia-population>
- <https://www.abuaminaelias.com/dailyhadithonline/2016/09/06/hajj-itself-is-arafah/>
- <https://interactive.aljazeera.com/aje/2018/flying-to-hajj-2018/index.html>
- <https://www.nytimes.com/2021/08/10/world/middleeast/saudi-arabia-mecca-umrah.html>
- https://www.business-standard.com/article/current-affairs/coronavirus-transforms-hajj-in-mecca-and-future-of-the-pilgrimage-121071800617_1.html
- <https://www.statista.com/statistics/617696/saudi-arabia-total-hajj-pilgrims/>

Milan Vukomanović

Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

vukomano@hotmail.com

*The Hajj – Adapting the Global Islamic Ritual
to Pandemic Conditions*

This paper looks at how the Muslim pilgrimage to Mecca (the Hajj) adapted to the novel circumstances created by the COVID-19 pandemic in 2020 and 2021. The pandemic has been an entirely novel and, probably, dominant liminal situation which has significantly affected the behavior of the faithful and the way in which their individual identity has been transformed, at least in the psychological sense. Following an introductory overview, which provides a brief description of the ritual process of the Hajj, the author briefly looks at the various ways of travel to Saudi Arabia from a historical perspective, as well as at new technical and health aspects which entailed the adaptation of this global ritual to pandemic conditions. Rituals are, undoubtedly, deeply connected to human psychological, but also social needs and inclinations, and help preserve functionality in dysfunctional situations such as natural disasters or the spread of new diseases. Similarly, they provide a safe zone in conditions of drastic and unwanted change. The paper therefore points out the very specific type of ambivalence which accompanies the fact that the natural human reaction at times of crisis is to „close ranks”, which became extremely difficult or practically unfeasible in conditions of social distancing implemented as a measure to prevent the spread of the coronavirus in 2020–21. The conclusion highlights the fact that the latest experience with COVID-19 has had medical, economic, social, political, psychological and religious implications with long-term consequences for the organization of the Hajj.

Key words: Hajj, COVID-19, pandemic, ritual, pilgrimage

*Le hajj – l'adaptation du rituel islamique global
aux conditions de la pandémie*

Le sujet de ce travail est l'adaptation du pèlerinage musulman à Mecque (le hajj) à de nouvelles circonstances épidémiologiques provoquées par la pandémie du Covid-19 au cours des saisons de 2020 et de 2021. Cette pandémie représentait une situation entièrement nouvelle et probablement dramatique dominante ayant exercé une influence essentielle sur le comportement des fidèles et eu des conséquences sur les manières de transformer leur identité individuelle, du moins sur le plan psychologique. Après des considérations introductives, dans lesquelles a été succinctement décrit le processus rituel de pèlerinage is-

lamique, l'auteur s'est brièvement penché sur un aperçu historique du mode de voyages en Arabie Saoudite, ainsi que de nouveaux aspects techniques et sanitaires qui ont conditionné une adaptation importante de ce rituel global aux conditions de la pandémie. Les rituels sont, indubitablement, profondément reliés avec les besoins et les affinités psychologiques mais aussi sociales et ils gardent leur fonctionnalité dans des situations dysfonctionnelles comme le sont un cataclysme naturel ou la propagation de nouvelles maladies. De la même façon, ils procurent une zone de sécurité dans des situations de changements drastiques et indésirables. C'est pourquoi un genre très particulier d'ambivalence a été relevé, lié au fait que la réaction naturelle des hommes en temps de crise est de davantage « serrer les rangs », fait devenu extrêmement difficile ou pratiquement irréalisable dans des conditions de distanciation sociale afin d'éviter la contamination au cours des années 2020–21. Dans la conclusion du travail il a été mis en relief que l'expérience récente du Covid-19 a eu ses implications médicales, économiques, sociales, politiques, psychologiques et religieuses avec des conséquences à long terme sur l'organisation du hajj.

Mots clés: hajj, Covid-19, pandémie, rituel, pèlerinage

Primljeno / Received: 8.12.2021

Prihvaćeno za objavljivanje / Accepted for publication: 10.01.2022